

Kolera u Banskoj Hrvatskoj 1913. godine - mjere državne vlasti u prevenciji i suzbijanju epidemije

Epidemija kolere se u Osmanskom Carstvu nalazila u punom zamahu od 1910. godine. Izbijanjem Balkanskih ratova bolest se raširila i na susjedne, balkanske države (Bugarsku, Srbiju, Rumunjsku). U srpnju 1913. prešla je granicu Srbije i Banske Hrvatske. U Hrvatskoj su kolerom bile zahvaćene Srijemska, Požeška i Virovitička županija, a bolest se raširila i u Bosni i Hercegovini i Ugarskoj. Više od 80% slučajeva kolere bilo je u Srijemskoj županiji gdje je u nekoliko mjesta prouzročila pravi pomor stanovništva. Državne vlasti su donijele čitav niz mjera još uoči izbijanja kolere, no njihova provedba je po domaćinstvima bila manjkava. Zaraženih je zasigurno bilo više od 550, a umrlo je preko 230 ljudi. Usprkos lošim higijenskim navikama stanovništva kolera je lokalizirana na istoku zemlje, a to možemo zahvaliti iznimnom zalaganju „pošastnih“ liječnika i oružnika koji su dojavljivali svaki sumnjivi slučaj oboljenja.

Uvod

Bansku Hrvatsku je 1913. pogodila epidemija kolere. Zadržala se uglavnom u istočnom dijelu Hrvatske, ali njome se morala baviti cijela zemlja, a panika se raširila sve do Zagreba. Osim Banske Hrvatske, kolera je pogodila i Ugarsku te Bosnu i Hercegovinu. Kolera se i ranije sporadično pojavljivala u Hrvatskoj, ali razmjeri kolere 1913. nadmašuju sve prijašnje pojave. Njen put počinje daleko, u azijskom dijelu Osmanskog Carstva, nekoliko godina prije izbijanja epidemije u Hrvatskoj, a od 1910. povremeno bilježimo pojedinačne slučajeve kolere i u hrvatskim krajevima. Balkanski rat koji je izbio u listopadu 1912., a nakon toga međusaveznički rat iz svibnja 1913. omogućio je dolazak te zarazne bolesti u Bansku Hrvatsku u velikim razmjerima. U radu ću pokušati iznijeti kakve su mjere poduzimale državne vlasti, način na koji su se liječnici odnosili prema koleri te kakve su bile posljedice epidemije. Relevantne literature o epidemiji u Hrvatskoj nema, a u Hrvatskom državnom arhivu postoji čitav niz dokumenata (u Odjelu za unutrašnje poslove Zemaljske vlade), uglavnom izvještaja i naredbi pomoću kojih se može dobiti jasnija slika stanja na terenu.

Širenje kolere u Balkanskim ratovima

U Osmanskom Carstvu je od 1910. godine harala kolera uslijed koje se u vojsku nije odazvalo 90 000 ljudi.¹ Godišnje je u cijelom Carstvu trebalo biti 60 000 novih ročnika. Od 1910. zamišljeno je da i kršćani i Židovi idu u vojsku.² Gledajući te brojke možemo zaključiti da je kolera u Osmanskom Carstvu bila zastrašujuća. Ako je vjerovati jednom od najvažnijih osmanskih vojnih zapovjednika (gubitnika rata koji je na neki način trebao opravdati svoj poraz), polovica novaka nije se zbog bolesti pojavila u vojsci u tri godine koje su prethodile Balkanskim ratovima. Kad bi se ta brojka i značajno smanjila, kolera je svejedno poprimila zastrašujuće razmjere. Prema popunjenosti vojnih formacija također možemo zaključiti da je uz neorganiziranost vojnih struktura Osmanskog Carstva uslijed stranačkih borbi i krize u Carstvu izazvane pobunama Albanaca i Jemenaca te Tripolitanskim ratom, kolera i u tome uzela značajni obol. Konkretnih, općeprihvaćenih brojki nema, ali iz izvješća Djavid-Pašinog načelnika štaba u bitki kod Kumanova, koji tvrdi da je ondje sudjelovalo malo manje od 50 000 osmanskih vojnika, iako ih je bilo predviđeno 123 000, može se štošta iščitati. Prema njegovim zapisima, u svakoj sljedećoj bitci bilo ih je još manje, kod Bitole 28 000, kod Prilepa manje od 9000.³

Fotograf *Daily Mirrora* Bernard Grant nalazio se u Carigradu kao jedan od brojnih stranih novinara. Tvrdi da je nakon objavljenog rata velika većina novinara u Carigradu bila uvjerena u laganu osmansku pobjedu. No napuštanjem Carigrada i ulaskom u prvi vlak vidio je kako je cijela vojna kampanja neorganizirana.⁴ Poseban vlak s 30 europskih novinara u organizaciji osmanske vlade krenuo je prema liniji bojišnice. U taj vlak ulazili su redifi koji su kretali prema bojištu. Jedan od njih bio je bolestan, imao je očite znakove kolere, no nitko se u osmanskim redovima nije naročito zabrinuo. Nakon poraza protiv Bugara na trakijском bojištu i bijega prema Carigradu, Philipp Gibbs primjećuje jače znakove kolere, ističe katastrofalnu liječničku službu te vojsku koja je gladovala.⁵ Kako Osmanlije dugo na koleru nisu reagirali, nego su smještali zajedno ranjene i kolerične, bolest se razmahala.⁶ Na početku su pokušavali sakriti koleru od ostatka svijeta pa za nju u trenucima najveće epidemije nije bilo pomoći ni izvana.⁷ U drugoj polovici

¹ ШЕРИФЪ - ПАША 1915: 10.

² ФОН МАХ 1998: 51-53.

³ ЛАЗАРЕВИЋ 1952: 123. I ovdje treba napomenuti da je taj izvještaj pisan nakon poraza, da je bilo potrebno opravdanje za njega koje bi na neki način pomoglo u sprječavanju mladoturaka da ponovno prigrabe vlast.

⁴ GIBBS i GRANT 1912: 142.

⁵ Isto, 67-73.

⁶ ASHMEAD-BARTLETT 1913: 251.

⁷ GIBBS i GRANT 1912: 217.

studenoga, kada je osmanska crta obrane postala linija Çatalca, ipak se osmansko vodstvo odlučilo organizirati protiv kolere. Došlo je do izolacije koleričnih, počeli su nadgledati dostavu vode.⁸ Upućen je i poziv Međunarodnom Crvenom križu da pošalje bakteriološke jedinice u Carigrad. Tako je u dopisivanju s britanskim Crvenim križem zatraženo, da ako već imaju namjeru poslati još liječnika (od 11. studenoga već je bila misija u kojoj su bila dva kirurga, Baynes i Bayliss⁹), neka pošalju stručnjake za koleru.¹⁰ Takva jedinica je i poslana 22. studenoga 1912.¹¹ Osim toga, određene količine klorida koji je bio potreban za dezinfekciju područja zahvaćenog kolerom, preko britanskog Crvenog križa poslala je tvrtka United Alkali Company.¹² Usprkos mjerama (koje su zakašnjele) kolera je odnijela jako puno žrtava. James Lionel je naišao na poljsku bolnicu u selu Mukakuey iza linije Çatalca. Prizor je bio jeziv, a Lionel ga je slikovito opisao. Svi ljudi koje je ondje našao bili su mrtvi od kolere, a jedina živa stvorenja bili su psi koji su prekapali po leševima nastojeći se nekako prehraniti.¹³

Uspostavljena je obrana na liniji Çatalca 17. studenoga 1912., gdje je osmanska vojska bila u prednosti zbog solidnog sustava utvrđenja, ali i brojčano. Minimum osmanskih vojnika koji se pojavljuje u brojkama bio je oko 190 000, dok je Bugara bilo između 120 000 i 170 000, ovisno o izvoru. Isto tako, treba naglasiti da su Osmanlije donekle doveli koleru pod kontrolu i počeli odvajati bolesnike, dok je u bugarskoj vojsci izbila velika epidemija pa general Radko Dimitriev, zapovjednik Treće armije, navodi da je oko 25% njegovih vojnika bilo zahvaćeno kolerom.¹⁴ Napad na Çatalcu počeo je 16. studenoga i nakon neuspješna tri dana napadanja obustavljen je. Posljedice po bugarsku vojsku bile su katastrofalne: 1480 poginulih, 1400 nestalih, 13 000 ranjenih, a 1600 vojnika je umrlo od kolere.¹⁵ Sanitetska inspekcija mjesec dana nije reagirala, a onda je 60 000 ljudi završilo u izolaciji.¹⁶ O strahu od kolere pisao je socijalist Ljudmil Stojanov u svom romanu (vojničkom dnevniku) *Holera*. On se borio na Bregalnici gdje je vojska bila bez hrane i gdje su ranjene i poginule ispraćali sa zavišću. Jeli su samo kuhani kukuruz. Dobio je koleru i završio u jednoj od bolnica u kojoj su bili kolerični. Atmosfera knjige je mračna i pokazuje potpuno rasulo u bugarskoj vojsci.¹⁷

---

⁸ Isto, 215.

⁹ Државни архив на Македонија, Скопје (ДАМ), Public Record Office, 2131, 84.

¹⁰ ДАМ, Public Record Office, 2131, 157. Pismo britanskom ministarstvu vanjskih poslova od Britanskog Crvenog križa, 21. 11. 1912.

¹¹ ДАМ, Public Record Office, 2131, 173.

¹² ДАМ, Public Record Office, 2131, 127. Pismo od 18. 11. 1912.

¹³ JAMES 1913: 275, 276.

¹⁴ ДИМИТРИЕВ 1922: 352.

¹⁵ КОСЕВ 1986: 118, 119.

¹⁶ Više u КУТИНЧЕВ 1914.

¹⁷ Vidi СТОЯНОВ 1945.

Kako se kolera dalje širila, možemo vidjeti iz raznih podataka. Bugarska vojska je u Drugom balkanskom (međusavezničkom) ratu zaratila sa Srbijom, Grčkom, Rumunjskom i Osmanskim Carstvom. Rumunjska i osmanska vojska u osvajanju nisu morale ratovati, ali ih je u napredovanju zahvatila kolera pa su Rumunji imali službeno 4 885 oboljelih, a umrlih 1087, dok postoje i neke druge brojke prema kojima je bilo 11 586 oboljelih i 1611 mrtvih. Kvalitetnom reakcijom saniteta broj umrlih u odnosu na oboljele kretao se oko 25% što je izvrsno za ovu bolest. Nestalo je 118 vojnika od kojih se ne zna broj dezertera.¹⁸

Srbi pak u svojim djelima nisu puno pažnje posvetili koleri, ali postoje neka istraživanja. Aleksandar Stojićević barata brojem poginulih Srba u Drugom balkanskom ratu od nekih 9000, uz to 36 000 ranjenih i 5 000 umrlih od kolere.¹⁹

Ono čime se Grci mogu pohvaliti vezano uz sanitet, usprkos njegovom neadekvatnom djelovanju u ratu, bila je odluka da se vojnici uoči odlaska na bojište cijepe protiv kolere. Zarazilo se ipak 1500 vojnika, ali oni cijepljeni su se oporavili.²⁰ Grčka vojska je tako bila jedina koja nije imala problema s kolerom.

Bugarsko-srpskim sukobom u Drugom balkanskom ratu kolera je došla na hrvatske granice. Nedovoljnom pažnjom hrvatske Zemaljske vlade vrlo brzo je te granice prešla i izazvala pomor stanovnika Srijema i dijela Slavonije.

Kolera u Hrvatskoj

Kolera se u Banskoj Hrvatskoj sporadično pojavljivala od izbijanja epidemije u Osmanskom Carstvu. Već u sezoni 1910./1911. kolera je iz Ugarske stigla u Osijek koji je u izolaciji bio skoro četiri mjeseca.²¹ Bolest se sporadično pojavljivala i tijekom 1911. kada je u Srbiji oboljelo 95 osoba pa se bilježe slučajevi u Dalju, Boljevcima, Progaru te na Sušaku gdje je kolera došla iz Italije.²² Povremena pojava kolere natjerala je vladu da pokuša prevenirati bolest nizom posebnih mjera. U srpnju 1912. odredbom je zamišljena posebna prostorija na kolodvoru u Zemunu gdje bi se vršili pregledi putnika.²³ Već u prosincu 1912. određeno je da se ta prostorija stavi u funkciju te da se moraju pregledati svi putnici koji dolaze iz Osmanskog Carstva ili prostora koji su zauzeli saveznici u Prvom balkanskom

¹⁸ ZBUČEA 1999: 221.

¹⁹ СТОЈИЋЕВИЋ1932: 203.

²⁰ TRAPMANN 1915: 294.

²¹ Hrvatski državni arhiv, Odjel za unutarnje poslove, HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., SV XIII-9, kutija 3656, 1382.

²² HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3656, 11463, 15970, 2337.

²³ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3656, 50517. Zemun je zbog stalnih veza sa Srbijom bio prva linija obrane. Većina putnika s istoka dolazila je upravo na taj kolodvor ili ladama ponovno u Zemun.

ratu, te zadržati na promatranju pet dana.²⁴ Upućen je zahtjev kotarskim oblastima i gradskim poglavarstvima da provedu preventivne mjere protiv kolere, na koji su se sve oblasti pismeno očitovale u veljači 1913. tvrdeći da su poduzele sve potrebite mjere.²⁵ U srpnju 1913., nakon službenih obavijesti o izbijanju kolere u Pirotu i Nišu, odredbom se ponavlja odluka o pregledu putnika na zemunskom kolodvoru i širi na Novi Sad.²⁶ O provedenosti mjera najbolje nam svjedoči naredba Hrvatske vlade iz kolovoza 1914. da se u svim okruzima poradi na higijeni ne bi li spriječili ponavljanje bolesti. Veliki župan Požege Vladimir Trnski je 15. kolovoza 1914. godine kao odgovor na tu vladinu naredbu pisao okružnicu kotarskim predstojnicima i gradonačelnicima. U okružnici je naglasio da se posebna pažnja mora pridati čistoći i količini đubreta po dvorištima. Istaknuo je potrebu izgradnje nužnika udaljenog minimalno 10 metara od bunara ili potoka. Osim toga, dao je i tehničke detalje kako bi trebala izgledati septička jama. Promjer je trebao biti 1 m², a dubina 60 cm. Isto tako, naredio je krećenje stanova.²⁷ Slične naredbe i zahtjevi bili su postavljeni pred kotarske predstojnike i 1912. godine, ali iako su javljali vladi da su spremni za borbu s epidemijom, očigledno nisu natjerali stanovništvo na terenu da se pridržava ovih zahtjeva.

Prvi zabilježeni slučaj kolere dogodio se 14. srpnja 1913. u Mitrovici pri povratku nadničara Đure Špirića iz Beograda. Prvi znakovi bolesti primijećeni su na lađi, a bolest je utvrđena u bolnici u Mitrovici.²⁸ To oboljenje izazvalo je niz novih zdravstvenih mjera. U Zemun je poslan dodatni liječnik Jakob Fisher kako bi pregledavao putnike. On je u Zemun stigao 16. srpnja, gdje ga je dočekala kuća za izolaciju, kolera baraka, pooštren tržišni nadzor, intenzivnije čišćenje ulica te oglas koji je poslan stanovništvu Zemuna.

U tom oglasu pisalo je da je zabranjeno prodavati i uvoziti povrće iz Srbije, zabranjena je prodaja pokvarenog voća, određeno je strogo pridržavanje zdravstvenih mjera, zabranjeno je korištenje neprokuhane dunavske vode za piće, zapovjedbena je prijavljivanje svih slučajeva bolesti te prijava svih pristiglih putnika u grad. Uskoro je u potpunosti zabranjena plovidba između Srbije i Banske Hrvatske.²⁹ Stanje je usprkos ovim odredbama bilo dosta loše. Zemunski zdravstveni odbor na svojoj sjednici 23. srpnja 1913. nalazi niz problema. U Zemunu su bila samo tri liječnika pa nije bilo jednostavno uz redovnu zdravstvenu službu obavljati preglede svih putnika koji su dolazili iz Srbije. Uz željeznički promet postojao je i promet teretnih parobrodova i lađa iz Oršave. Stanovništvo je bilo naviklo

---

²⁴ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3656, 165.

²⁵ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3656, 10050.

²⁶ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3656, 33461.

²⁷ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-3, kutija 3632, 73697.

²⁸ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3656, 48530.

²⁹ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3656, 48531, 49592, 49653.

prelaziti granicu u prodaji svojih vrtlarskih proizvoda pa je donesena odluka o obustavi prelaska piljarica iz Hrvatske u Srbiju i obrnuto. Isto tako bilo je potrebno pregledati sva dvorišta radi dezinfekcije, vršiti nadzor nad čistoćom mesnica, pekarnica, slastičarnica, prodavaonica namirnica, gostionica i brijačnica. Na sve to se nadovezalo i nepridržavanje Srbije odluka Pariške konvencije prema kojima bi trebala izvješćivati susjede o stanju kolere u svojoj državi.³⁰ Zabilježeni su i prelasci izvan graničnih prijelaza pa je izvršeno vojno zaposjedanje granice.³¹ Krajem srpnja donesena je odluka o smanjivanju broja vlakova između Beograda i Zemuna na šest dnevno u svakom smjeru.³² Uz navedene probleme trebalo je voditi računa i o zaraženosti Dunava, Bosuta i Save.³³

Na teren su poslani oružnici koji su vršili nadzor naselja i bilježili ima li potencijalno oboljelih. Kada bi primijetili nešto sumnjivo pozivali su liječnike koji su procjenjivali, izolirali, raskuživali i postavljali oružničku stražu nad izoliranima. Izdvajali su izmet, komade crijeva umrlih i uzimali uzorke vode koju je domaćinstvo koristilo i slali sve to Bakteriološkom zavodu u Zagreb. Uz to, morali su pisati izvješće Zdravstvenom odsjeku Vlade o učinjenim izvidima i potezima. Dalje bi Bakteriološki zavod analizirao i prema potrebi naredio potpunu izolaciju određenih kućanstava.³⁴ Usprkos iznimnoj normiranosti što i kako treba postupati u slučajevima sumnjivih oboljenja, u nekoliko navrata dogodilo se da je u Zavod stigao izmet zaražen kolerom bez oznake kome pripada. Bakteriološki zavod je u tim situacijama bio nemoćan.³⁵ Dragutin Unkelhäuser, vršitelj dužnosti kraljevskog komesara za Hrvatsku nakon odlaska Slavka Cuvaja na bolovanje, u srpnju šalje anketu liječnicima s pitanjem bi li bili spremni otići izvan svoga područja liječiti koleru. Osim putnih troškova odredio je i dnevnicu od 20 kruna, ali rijetki su bili oni koji su pozitivno odgovorili na anketu.³⁶ U kolovozu se pojavilo dosta sumnjivih slučajeva i pokoji pozitivan nalaz.³⁷ Od kolovoza 1913. u našem tisku javljaju se obavijesti o širenju kolere iz Srbije. Najviše su bili zahvaćeni Slavonija, Srijem te Bosna i Hercegovina. Do sredine studenoga kada je bolest gotovo sanirana, na teritoriju Banske Hrvatske oboljelo je 555 ljudi, a od toga je 231 osoba umrla. Smrtnost kod zabilježenih slučajeva bila 41,6 %.³⁸

³⁰ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3657, 51027.

³¹ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3657, 51275.

³² HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3657, 51298.

³³ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3657, 52075.

³⁴ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3662, 72557.

³⁵ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3662, 73201.

³⁶ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3657, 51606. U Hrvatskoj je 3. travnja 1912. ukinuto ustavno stanje i proglašen kraljevski komesarijat. Razlozi su odbijanje produženja Hrvatsko-ugarske nagodbe od strane Hrvatskog sabora te očekivanje skorih problema na Balkanu.

³⁷ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3657, 52075. Od 18. kolovoza do 24. kolovoza bila su 4 pozitivna nalaza, već su se dala naslutiti i prva žarišta - Bošnjaci i Martinci.

³⁸ *Slobodna riječ*, 19. 11. 1913.

Prva žarišta bila su širom Srijema – Bošnjaci, Kuzmin, Bačinci, Morović, Rivica kod Iriga, Otok kod Vinkovaca, romsko naselje Podgajci i Novi Karlovci.³⁹ Prema izvješćima Zdravstvenom odsjeku Vlade precizno možemo pratiti kako se bolest kretala i razvijala. Za svaki tjedan postojalo je posebno izvješće s brojem slučajeva i mjestima gdje su se oni pojavljivali.⁴⁰ Najgore stanje bilo je u Bošnjacima i Kuzminu. U Kuzminu je od 4000 stanovnika njih 150 oboljelo u razdoblju od 25. kolovoza do 17. listopada. Od toga je umrlo 65, a ozdravilo 85 ljudi. Na sve te bolesne bila su raspoređena 4 liječnika.⁴¹ Zanimljivo je da je Bakteriološkom zavodu poslano oko 600 uzoraka iz Kuzmina.⁴² Takva zaraza prouzročila je i slanje 42 oružnika u naselje kako bi pazili na stroge mjere izolacije.⁴³

Nekoliko je razloga brzom širenju kolere u hrvatskim krajevima. U Bošnjacima je zabilježen slučaj kada su kraj otvorenog lijesa bez ikakve dezinfekcije obavljene karmine u kući čovjeka umrlog od “azijatske kolere”.⁴⁴ O neozbiljnosti i neznanju stanovništva svjedoči i pismo kraljevskog kotarskog predstojnika iz Cerne Predsjedništvu Zemaljske vlade. On se 28. rujna uputio u romsku naseobinu u Cerni vidjeti kako se provode mjere za prevenciju kolere. Bez obzira na zahvaćenost mjesta kolerom stanovništvo se pripremalo za proslavu svog crkvenog blagdana na koji je inače dolazilo stanovništvo iz okolice. Naredio je zatvaranje mjesta i sprečavanje gostiju da dođu na proslavu.⁴⁵ Nedostajalo je i liječničkog kadra (kako su svi liječnici Srijema otišli u Bošnjake, u krugu 200 kilometara nije bilo liječnika).⁴⁶ Problem je bio i kasno izoliranje područja zaraženih kolerom. Prošlo je gotovo mjesec dana dok nije zatvorena granica prema Bosni iako se iz Bosne širila bolest.⁴⁷ Granice prema Srbiji zatvorene su krajem kolovoza iako su često prihvaćane molbe za uvoz robe iz Srbije.⁴⁸ Tek sredinom rujna dolazi do zabrane

³⁹ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3659, 61402.

⁴⁰ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, ovi izvještaji su po raznim kutijama. Od 18. do 24. kolovoza bila su 4 slučaja kolere, od 25. do 31. kolovoza novih 25 (od toga u Bošnjacima 16), od 1. do 7. rujna 31 slučaj, od 7. do 14. rujna 46 (svi Srijem), od 14. do 22. rujna 114 (svi Srijem), od 22. do 27. rujna 105 (uz Srijemsku i Požeška županija), u listopadu su brojke povoljnije (šezdesetak po tjednu), ali se bilježe slučajevi kolere i u Jasenovcu i okolici Bjelovara, te u Virovitičkoj županiji; krajem mjeseca broj pada na dvadesetak, a u studenome od 10 do 20 novooboljelih. Posljednji slučaj bio je u posljednjem tjednu studenoga i to u Krivaju, kotar Novska.

⁴¹ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3662, 73345, 76696.

⁴² *Liječnički vijesnik*, 15. 11. 1913., izvještaj dr. Mate Crkvenca koji je tamo poslan iz Krapine.

⁴³ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3662, 72829.

⁴⁴ *Slobodna riječ*, 28. 8. 1913.

⁴⁵ HDA, Predsjedništvo zemaljske vlade, PRZV, 6-14, 1913, kutija 851, 5430.

⁴⁶ *Slobodna riječ*, 5. 9. 1913.

⁴⁷ *Slobodna riječ*, 6. 9. 1913.

⁴⁸ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3658, 59454.

uvoza iz Srbije i Bugarske zbog kolere.⁴⁹ S tom zabranom lokalni poduzetnici nisu se lako mirili pa je pristigao velik broj zahtjeva za iznimno dopuštanje uvoza. Najčešće je u zahtjevima naveden uvoz šljiva radi proizvodnje rakije.⁵⁰ Zemaljska vlada prekasno određuje i da radnici iz Srbije i Bosne, bez obzira jesu li državljani Monarhije, mogu samo u grupama od najmanje deset osoba prelaziti granicu (ako imaju posla), a moraju proći liječnički pregled i treba ih smjestiti u izolirane prostore te hraniti na račun poslodavca.⁵¹ Indikativan je i primjer kada naselje Kuzmin (kotar Mitrovica) nije na vrijeme izolirano pa je kolera preko jedne žene došla u Adaševce (kotar Šid) gdje se razboljelo 120 ljudi.⁵²

Higijenske navike stanovništva pogodovale su širenju bolesti. Pod prijetnjom čišćenja kuća na račun vlasnika pokušao se stvoriti red u kućama.⁵³ U mjerama protiv kolere, uz strogi red u kućama, prijavljivanje stranaca, zabranu primanja pošiljaka, preporuča se i pranje ruku u više navrata toplom vodom i sapunom, ispiranje zuba mlačnom vodom, umjerena i redovita prehrana, suzdržavanje od alkohola, te nekonzumiranje nezrelog i neopranog voća.⁵⁴

Iz straha pred kolerom zagrebački je Gradski zdravstveni odbor pod vodstvom gradskog fizika dr. Rihtarića objavio već poduzete mjere protiv kolere. Na Zeleonom brijegu opremljena su 22 kreveta za oboljele, pregledane su kuće, izdan je oglas, a kotarski liječnici pazili su na kolodvorima na putnike iz zaraženih krajeva. Predloženo je i da se nabavi brošura dr. Vrabčevića o koleri i da se podijeli u šire narodne slojeve.⁵⁵ Te mjere donesene su 24. srpnja 1913. godine, a uz gore navedene mjere traži se od stranaca da prijave boravište u Zagrebu, prtljaga im mora ići na raskužbu, zabranjena je prodaja voća iz zaraženih predjela te izlaganje starina na ulici. Isto tako, skupine Roma se nisu smjele zadržavati u Zagrebu, a vlasnicima svratišta prijetio je čak i zatvor do mjesec dana ukoliko ne prijave goste.⁵⁶

⁴⁹ *Slobodna riječ*, 16. 9. 1913.

⁵⁰ Ima raznih primjera. Tako je veletrgovac Eduard Herzeg iz Rume zatražio dozvolu za uvoz šljiva iz Srbije obećavajući da će 10 do 12 radnika na licu mjesta ispeći rakiju te je ponudio 2000 kruna jamčevine da će provesti sve mjere zdravstvene zaštite. Dobar dio tih zahtjeva je odobren. Vidi HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3658, 60217.

⁵¹ *Slobodna riječ*, 1. 10. 1913.

⁵² *Slobodna riječ*, 18. 10. 1913.

⁵³ *Slobodna riječ*, 10. 9. 1913.

⁵⁴ *Slobodna riječ*, 11. 9. 1913.

⁵⁵ *Slobodna riječ*, 15. 9. 1913. Uz te prijedloge Rihtarić predlaže i da se: "1. odredi raskužba stanova kod preseljenja teško bolesnih na sušici i u slučaju smrti, 2. da se podignu specijalne bolnice za sušičave u gorskom kraju, 3. da se drže pučka predavanja učiteljima pa u školi o tuberkulozi, 4. da se možda pozovu gospojinska društva, da ispituju stanbene prilike siromašnih slojeva." Svoje prijedloge dodao je i dr. Čačković: "1. moralo bi se zabraniti pljuvanje po javnim mjestima. Zato bi trebalo svuda i po ulicama i trgovinama namjestiti higijenske pljuvačnice s vodom. Kod nas se svuda strahovito pljuje, a time se najviše raznose bolesti; 2. prašinu treba svuda suzbijati taricanjem ulica i polijevanjem; 3. muhe i štakore treba sustavno tamaniti."

⁵⁶ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3657, 51074.

Napredovanje kolere nije se dovoljno brzo zaustavljalo, ali može se ipak reći da epidemija nije imala katastrofalne posljedice jer je zahvatila samo istok zemlje. Najzapadniji slučaj oboljenja od kolere zabilježen u tisku bio je slučaj u Bjelovaru.⁵⁷

Neko mjesto se smatralo „slobodnim“ od kolere tek kada dvanaest dana nije bilo novih zaraženih slučajeva. To je bilo jako važno naseljima koja su nakon toga mogla tražiti dozvolu za ponovnu trgovinu i održavanje sajмова. No, one su uglavnom dobivane tek u prosincu 1913. godine. Zabrana uvoza i provoza iz Srbije, Bugarske, Rumunjske i Osmanskog Carstva ukinuta je 2. veljače 1914. godine.⁵⁸

Tipičan slučaj zaraze kolerom i izvještaj pošastnog liječnika dr. Janka Jambrišaka

U HDA se čuva velika količina izvještaja iz zaraženih kuća koje su liječnici pisali u skladu sa zakonom koji ih je na to obvezivao. U ovom radu bih se pozabavio samo jednim izvještajem koji nam u potpunosti omogućava uvid u kakvim je uvjetima većina pošastnih liječnika⁵⁹ djelovala i s kakvim su se sve problemima susretali. Dr. Janko Jambrišak bio je pozvan u Progar 11. kolovoza 1913. jer su mu iz oružničke postaje iz Boljevaca dojavili sumnjiv slučaj u kući Vlade Strajinića, gdje je u kratkom roku umrlo dvoje djece dok se treće borilo za život. Tipični posao liječnika bio je ustanoviti stanje na terenu, a nakon toga pokušaj izolacije, raskuživanja objekta i slanja uzoraka u Bakteriološki zavod u Zagreb. Utvrđivanje stanja često je bilo vrlo teško s obzirom na nepovjerljivost stanovništva i želju da se izbjegne izolacija. Kada je dr. Jambrišak izašao na teren ustanovio je da je 4. kolovoza umrla godinu i pol dana stara Mileva, a četiri dana kasnije 4 i pol godine star Savica. U trenutku njegovog dolaska umro je već bio i dvanaestogodišnji dječak Gajo čiji leš još uvijek nije bio pokopan. Kako je prvo dvoje djece bilo žurno pokopano, za utvrđivanje razloga smrti morao je vjerovati roditeljima u tome kakvi su bili simptomi bolesti. Kako su uobičajeni simptomi kolere bili povraćanje i proljev, a roditelji su mu tvrdili da toga kod djece nije bilo (osim kod Savice kad je pio vodu), dr. Jambrišak je napisao da ne vjeruje u točnost podataka koje su mu dali roditelji. Preostalo mu je izvršiti pregled nedavno umrlog Gaje pri čemu je ustanovio da su pjege koje su se nalazile na prsima bile vodeno ružičaste i to mu je pobudilo sumnju. Ipak, mislio je da se tu vjerojatno radi o angini ili, kako je on napisao, „skrletu“. Za svaki slučaj liječnik je odredio zatvaranje kuće. Kako je gospođa Strajinić bila u poodmakloj trudnoći, odredio

---

⁵⁷ *Slobodna riječ*, 16. 9. 1913.

⁵⁸ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3664, 7488.

⁵⁹ Liječnici koji su se borili s pošasti kolere.

je da se primi jedna žena kao dvorilja koja će usput obaviti i raskužbu kuće. Pri pregledu dvorišta uočio je bunar u kojem su bila dva uginula štakora oko kojeg je bilo svinja i voda za napajanje blaga izvađena iz istog bunara. Dao je zatvoriti taj bunar koji se navodno koristio samo za napajanje blaga. Nakon toga je odredio da svaki ukućanin mora posebno vršiti nuždu u posebnu noćnu posudu te da mu se mora odmah javiti ako netko novi iz kuće oboli. Dinka, stara 8 godina, oboljela je 12. kolovoza, a već idućeg dana Jambrišak se ponovno našao na licu mjesta. Isti dan dijete je umrlo, a Jambrišak je poslao izmet u Bakteriološki zavod, koji je potvrdio da se radi o koleri, na što je Jambrišak dao vapnom raskužiti bunar i bare oko njega. Njegovo je mišljenje na kraju bilo da su se štakori zarazili u Savi, prenijeli zarazu u bunar iz kojega su samo djeca popila stoku. Kako je otac radio u polju, a mati boravila u kući, to je vjerojatni razlog zašto se oni nisu zarazili. Za svaki slučaj poslani su i uzorci preživjelih iz kuće kojima nije ustanovljena kolera.⁶⁰ Ovaj tužni izvještaj i pomor u kući Vlade Strajinića pokazuje nam nekoliko stvari. Higijenske navike stanovništva bile su jako loše. Iako za kućedomaćina liječnik u jednom trenutku piše da je pametan i razborit, vidi se da ili nije znao da postoje uginuli štakori u bunaru ili da mu je to bilo u potpunosti svejedno. Kolera se, kako vidimo, širila zaraženim riječnim vodama. Stanovništvo je bilo nepovjerljivo prema liječnicima pa je Jambrišak u jednom trenutku napisao da ne vjeruje onome što su oni rekli (iako je držao da je Strajinić pametan), a u više je navrata napisao da je ponavljao pitanja o povraćanju i proljevu ne vjerujući da toga nije bilo. Oružničke postaje su bile korisne u obavješćivanju o sumnjivim slučajevima, jer da nije došlo do te obavijesti sigurno bi se zarazili i ostali ukućani, a vjerojatno i susjedi, što bi onda izazvalo lančanu reakciju. Još jedan dio izvještaja upada u oči. Kolera je nevjerojatnom brzinom ubijala ljude. Kad je Jambrišak prvi put bio u kući, Dinka mu je djelovala kao zdravo i jedro dijete, a već dva dana nakon toga umrla je, a prije toga Jambrišak zaključuje da je od nje ostao samo „skelet i koža“. Znakovito je i to da liječnik nije prepoznao bolest iako je odredio neke mjere predostrožnosti. Pretpostavljam da je u naknadno pisanom izvještaju nastojao prikriti svoju grešku jer raskuživanje nije određeno odmah, a nije poslao niti uzorak pokojnog Gaje Bakteriološkom zavodu. Da je to učinio, možda se Dinka ne bi zarazila.

⁶⁰ HDA, UOZV, 79, 1912.-1914., sv. XIII-9, kutija 3658, 59397.

Zaključak

Epidemija kolere u Banskoj Hrvatskoj 1913. godine izravna je posljedica ratnih zbivanja na Balkanu 1912. i 1913. godine. Ona ukazuje na dvije stvari. Prva od njih je protočnost državne granice prema Srbiji gdje su na dnevnoj bazi stanovnici prelazili granicu i vraćali se kući, a druga su vrlo loše higijenske navike stanovništva blizu granice sa Srbijom. Kolera je nekoliko godina harala u Osmanskom Carstvu, a napredovanjem bugarske i srpske vojske u velikom opsegu zahvatila je i krajeve u tim državama. Prelijevanje na teritorij Banske Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Ugarske bilo je samo pitanje trenutka. Doseg mjera koje su ugarske vlasti, a onda i kraljevski povjerenik u Hrvatskoj poduzeli pokazao se nedostatnim. Iako su okružne vlasti javljale o spremnosti za sukobljavanje s bolešću, ipak je bilo očito da u mnogim krajevima nije poduzeto gotovo ništa. Cijela naselja (Kuzmin, Bošnjaci, Adaševci) postala su plodno tlo za razvoj bolesti. Stanovništvo je bilo neuko, upotrebljavalo je vodu iz Save, Dunava i Bosuta za piće, nisu postojale uređene septičke jame, informacije o prevenciji bolesti nisu se probijale do njih. Vidljiv je bio i manjak liječnika te nedostatna volja liječnika iz nezahvaćenih krajeva da pripomognu u liječenju koleričnih i sprečavanju širenja epidemije. Ipak, kolera je lokalizirana na istoku zemlje, nije se širila na zapad zahvaljujući iznimnim naporima liječnika i oružnika na terenu te Bakteriološkog zavoda u Zagrebu.

Bibliografija

Neobjavljeni izvori

ДАМ, Public Record Office

HDA, PRZV, 1913., sv. 6-14.

HDA, UOZV, 1912.-1914., sv. XIII-9, XIII-3.

Tisak

Liječnički vijesnik, Zagreb, 15. 11. 1913.

Slobodna riječ, Zagreb, rujan 1913. - studeni 1913.

Literatura

ASHMEAD-BARTLETT, Ellis. 1913. *With the Turks in Trace*. London.

ДИМИТРИЕВ, Радко. 1922. *Трета армия в Балканската война 1912 година*. София.

ФОН МАХ, Рихард. 1998. *Писма от Балканската война*. ВеликоТърново.

GIBBS, Philip, Bernard GRANT. 1912. *Adventurs of War with Cross and Crescent*. London.

- JAMES, Lionel. 1913. *With the Conquered Turk*. Boston.
- КОСЕВ, Кирил. 1986. *Подвигът 1912, 1913*. София.
- КУТИНЧЕВ, Ст. 1914. *Санитарна служба, Червеният кръст и Балканската война*. София.
- ЛАЗАРЕВИЋ, Милутин. 1952. Један турски извор о српско-турском рату 1912: Искази Джавид пашиног начелника штаба. *Војно-историски гласник* 6, III: 94-133. Београд.
- СТОЯНОВ, Людмил. 1945. *Холера, Войнишки дневник*. София.
- СТОЈИЋЕВИЋ, Александар. 1932. *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912-1918 год*. Београд.
- ШЕРИФЪ – ПАША. 1915, *Неколко мисли върху турко-балканската война*. Ямболъ.
- TRAPMANN, A. H. 1915. *The Greeks Triumphant*. London.
- ZBUCHEA, Gheorghe. 1999. *România si războaiele Balcanice 1912-1913*. București.

Cholera in Banal Croatia in 1913: Measures Taken by the Authorities for Prevention of and Fighting the Epidemics

Cholera epidemic in the Ottoman Empire was in full swing since 1910. At the outbreak of the Balkan Wars, the illness spread to neighboring Balkan countries (Bulgaria, Serbia, Romania). In July 1913th, it crossed the border between Serbia and Banal Croatia. In Croatia, affected by cholera were Srijem, Požega and Virovitica County, and the disease spread to Bosnia and Herzegovina and Hungary. More than 80% of cases of cholera were in Srijem County, where in several places it caused a very high mortality rate. State authorities had adopted a series of measures ahead of the outbreak of cholera, but they were not implemented by households. More than 550 people were infected, and over 230 died. Despite poor hygienic habits of the population, cholera was localized to the east of the country, thanks to the extraordinary efforts of doctors and gendarmes who tipped off every suspected case of the disease.

Keyword: cholera epidemic, the Balkan Wars, Srijem County, Hygiene, Bacteriology Department, doctors, infected rivers

Кljučне riječi: epidemija kolere, Balkanski ratovi, Srijemska županija, higijena, Bakteriološki zavod, liječnici, zaražene rijeke

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 45

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase sans-serif font.

ZAGREB 2013.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 45

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Damir Boras

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Hrvoje Gračanin

Uredništvo / Editorial Board

Bruna Kuntić-Makvić (stara povijest), Zrinka Nikolić Jakus (srednji vijek),
Hrvoje Petrić (rani novi vijek), Željko Holjevac (moderna povijest),
Tvrтко Jakovina (suvremena povijest), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest), Zrinka
Blažević (teorija i metodologija povijesti)

Međunarodno uredničko vijeće / International Advisory Board

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko
Bratož (Ljubljana), Snježana Buzov (Columbus, Ohio), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki
(Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nada Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršna urednica za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Kristina Milković

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama/The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS

Naslovna stranica

Iva Mandić

Grafičko oblikovanje i računalni slog

Ivanka Cokol

Boris Bui

Lektura

Julija Barunčić Pletikosić

Tisak

Zrinski d.d. Čakovec

Naklada

300 primjeraka

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*